

УДК 159.923.2

ІНДУКТИВНА МОДЕЛЬ СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Зімовін О.І., аспірант
кафедри загальної психології

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті представлено індуктивну, таку, що спирається на узагальнення емпіричних даних, модель структурно-функціональної організації саморозвитку особистості. Розглянуто її компоненти та підсистеми.

Ключові слова: саморозвиток особистості, структурно-функціональна організація, системний підхід, модель.

В статье представлена индуктивная, основанная на обобщении эмпирических данных, модель структурно-функциональной организации саморазвития личности. Рассмотрены ее компоненты и подсистемы.

Ключевые слова: саморазвитие личности, структурно-функциональная организация, системный подход, модель.

Zimovin O.I. THE INDUCTIVE MODEL OF THE STRUCTURAL-FUNCTIONAL ORGANIZATION OF THE PERSONALITY SELF-DEVELOPMENT

The inductive model of the structural-functional organization of the personality self-development, based on the generalization of empirical data, is presented in the article. Its components and subsystems are considered.

Key words: personality self-development, structural-functional organization, systems approach, model.

Постановка проблеми. Існуючи у світі, що стрімко змінюється, особистості доводиться змінюватись самій. Але якими будуть ці особистісні зміни – отримають вони характер адаптації, пристосування, підкорення індивіда умовам існування або будуть вести його до якомога більш повної реалізації власного потенціалу, втілення його ідей та досягнень у загальній тканині людської культури? Д.О. Леонтьєв ставить схоже питання, визначаючи наявні альтернативи: симбіоз і адаптація або автономія і трансценденція [3, с. 3]. Здається таке «або-або» виглядає занадто наївним та надуманим. Зняти окреслену суперечність має особлива модальність людини як суб'єкта життєдіяльності – саморозвиток. Адже власне завдяки цій здатності особистість отримує можливість як іти в ногу з часом, змінюватись разом зі світом, за влучним висловом Б.Г. Ананьєва [1] «бути сучасницею певної історичної епохи», так і керувати власними змінами, досягаючи вершин автономії, прояву індивідуальності. У той же час проблема сутності та організації саморозвитку особистості досі не вирішена.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепцію психологічної організації людини як суб'єкта саморозвитку було розроблено Л.М. Поповим [5, с. 27–47]. Вона спирається на суб'єктно-діяльнісний підхід та доповнюється системним. Автор виділяє дві великі підсистеми: просторово-часовий комплекс та детермінантний

комплекс. Перший забезпечує взаємодію людини зі світом та самою собою. Його статична складова представлена організацією, психікою та соціальними параметрами. У динамічній складовій відображаються власне внутрішні та зовнішні дії людини, які переходять з одного плану в інший. Детермінантний комплекс має дві складові: зовнішню детермінацію та внутрішню. Зовнішня детермінація визначається типом об'єктів, з якими взаємодіє людина, та типом культурно-історичного середовища. Внутрішня – мотиваційно-особистісною та Я-полісферою. Загалом представлена модель є дещо громіздкою та, намагаючись осягнути усі прояви саморозвитку, що в цілому можна розглядати як ціль системного підходу, не відповідає принципу економності моделі.

Схожу спробу моделювання саморозвитку з позицій системного підходу було здійснено С.Б. Кузіковою [2, с. 155]. Вона виокремлює такі складові: потенціал саморозвитку, який включає до себе соціально-психологічні чинники актуалізації саморозвитку (середовище розвитку, оцінні ставлення інших, життєві ситуації тощо); ресурси саморозвитку, представлені потребою, механізмами та умовами; змістові складові саморозвитку особистості, що характеризується сферою її самосвідомості (Я-концепція, концепція життя, цінності тощо); мотиваційно-вольові регулятори саморозвитку, що характеризують суб'єкта саморозвитку (мотиви, цілі та засоби

саморозвитку); саморозвиток більш високого рівня, який проявляється у трансценденції та особистісному зростанні. У якості основного недоліку двох розглянутих моделей саморозвитку можна зазначити не лише їх неекономічність, але й поєднання одиниць різного рівня узагальнення в одну підсистему. При цьому намагання досягнути дедуктивним шляхом складність та багатомірність саморозвитку призводять до того, що цей феномен спустошується, заповнюючись будь-яким змістом, але втрачаючи власну унікальність.

Традицію суб'єктно-діяльнісного підходу до саморозвитку особистості продовжує М.О. Щукіна [6, с. 32]. У якості структурних елементів саморозвитку постають такі: суб'єкт – особистість, об'єкт – якісні зміни особистості, суб'єкт – об'єктне відношення – управління. Тобто, перебуваючи у процесі саморозвитку, особистість керує власними якісними змінами. Важливим стає той факт, що у процесі саморозвитку особистість постає одночасно і як суб'єкт, і як об'єкт розвитку. При цьому у якості рушійної сили саморозвитку виступає усвідомлена особистістю суперечність між «Я-теперішнім» та двома (по-різному емоційно забарвленими) альтернативними майбутніми «Я»: «Я у майбутньому, якщо не буду керувати своїм розвитком» та «Я у майбутньому, якщо буду керувати своїм розвитком». Хоча виокремленні М.О. Щукіною структурні елементи і відображують системні якості саморозвитку особистості, більше все ж таки суб'єкта саморозвитку, власне механізми цього процесу, внутрішньосистемна його організація не були розкриті.

Розглянувши наведені моделі саморозвитку особистості, слід відмітити, що роблячи вагомий внесок у розуміння цього феномену, вони мають і ряд недоліків: по-перше, недостатня економічність цих моделей, а по-друге, і це більш важливо, їх дедуктивний характер. Не відкидаючи правомочність такого шляху наукового пізнання, вважаємо, що індуктивний підхід може не тільки доповнити дедуктивні моделі, а й виявитись більш продуктивним у дослідженні такої складної реальності, як саморозвиток.

Постановка завдання. Метою статті є представлення індуктивної, побудованої на основі узагальнення емпіричних даних, моделі структурно-функціональної організації саморозвитку особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розділ буде складатись з таких підрозділів: 1) Організація емпіричного дослідження; 2) Опис компонентів само-

розвитку особистості; 3) Представлення підсистем та загальної моделі структурно-функціональної організації саморозвитку особистості.

1) Організація емпіричного дослідження.

Для побудови індуктивної моделі саморозвитку особистості було проведено емпіричне дослідження, в якому взяли участь 297 осіб. Студенти Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна у віці 17–21 року ($M=18,7$; $SD=1,4$) – 220 осіб, зрілі особи у віці 35–45 років ($M=42$; $SD=6,8$) – 46 осіб, особи літнього віку 60–78 років ($M=65,9$; $SD=8,7$) – 30 осіб.

Для дослідження параметрів саморозвитку особистості було використано такі методи: методика «Диспозиційна характеристика саморозвитку особистості» С.Б. Кузікової, самоактуалізаційний тест Ю.Є. Альшиної, Л.А. Гозман та ін., «Профіль особистості» для дослідження цінностей Ш. Шварца, опитувальник суб'єктивної якості вибору Д.О. Леонтьєва, О.Ю. Мандрикової, А.Х. Фам, тест само детермінації К. Шелдона у модифікації Є.М. Осіна, опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» В.І. Моросанової, методика діагностики особистісного динамізму Д.В. Сапронова, Д.О. Леонтьєва, методика «Особистісна біографія» О.І. Моткова, шкала психологічного благополуччя К. Ріфф в адаптації Т.Д. Шевеленкової та Т.П. Фесенко, тест міжособистісних відносин Т. Лірі.

Для визначення структурно-функціональної організації саморозвитку особистості необхідно перейти від характеристики окремих його параметрів до визначення компонентів та підсистем, тобто тих прихованих змінних, які зазвичай самі не піддаються прямому вимірюванню, але знаходять відображення в інших, явних змінних. Забезпечити вирішення завдання знаходження латентних змінних, які визначають конкретні прояви параметрів саморозвитку особистості дозволяє математичний апарат факторного аналізу. Зокрема, зважаючи на важливість реалізації принципу ієрархічності у системних дослідженнях, ми застосували ієрархічний факторний аналіз з отриманням первинних та вторинних факторів.

2) Компоненти саморозвитку особистості.

Для визначення компонентів структурно-функціональної організації саморозвитку особистості було використано факторний аналіз за методом Головних компонент з обертанням Direct Oblimin. Це косокутне обертання, яке допускає наявність кореляції між факторами, що отримуються, воно використовувалось, оскільки компоненти саморозвитку особистості розглядалися

як взаємопов'язані у його цілісності. До аналізу було включені змінні, отримані за допомогою кількісних методів, у яких відображаються параметри саморозвитку. Врахування критеріїв Кайзера, Кеттела та принципу однозначної інтерпретації дозволило зупинитися на чотирьохфакторній структурі.

Перший фактор – уніполярний, пояснює 21,3% дисперсії. Найбільше навантаження за ним мають змінні зі шкали психологічного благополуччя: цілі у житті та особистісне зростання, які характеризують відповідно сприйняття суб'єктом власного життя як такого, що має сенс та спрямованість, у якому він постійно вдосконалюється. Узагальнивши риси окремих змінних, що увійшли до фактору, можна надати характеристику йому самому. Так, дійсно виокремлюється група змінних, які вказують на загальну цілеспрямованість, прагнення суб'єктом власної досконалості, досягнень, реалізації, розуміння ним власних бажань та прагнень: цілі у житті, особистісне зростання, осмисленість життя, цінність досягнень, життєве самовизначення, загальна конструктивність, життєва самореалізація, подолання. З іншого боку, цей фактор пов'язується з високим ступенем саморегуляції, управлінням середовищем, автономії, самостійності, внутрішнім локусом стабільності, умовами саморозвитку, що вказує на характеристики самодетермінованості та саморегульованості саморозвитку, тобто властивості суб'єкта бути незалежним, самостійним автором власного життя, визначаючи його ціль, сенс та засоби. Власне операційно-технічними засобами такого незалежного ставлення до життя і постають компоненти саморегуляції особистості, які також увійшли до першого фактору: оцінка результатів (серед компонентів саморегуляції має найбільше навантаження, адже орієнтованість на результат – одна з наскрізних рис фактору, що аналізується), програмування (визначення конкретних способів досягнення мети), моделювання (розуміння умов, у яких розгортається діяльність, спрямована на досягнення мети), планування (постановка та утримання цілей), продуманість особистісно значущого вибору, механізми саморозвитку. У той же час у цьому факторі відображається регулятивна гнучкість саморозвитку (змінні: гнучкість, особистісний динамізм, цінність змін, трансформація особистості), а також відкритість системи цінностей особистості, з переважною орієнтацією на власні прагнення та бажання індивіда: цінність стимуляції, прагнення різноманітності, цінність гедонізму. У міжособистісних відносинах

цей фактор проявляється у типі «авторитарний реальний», тобто для особистості дійсно важливо поводитися домінантно, енергійно, впевнено, і вона так і поводить-ся. З цим пов'язана також присутня у складі фактору цінність влади. Тобто перший фактор може знаходити відображення не тільки у реалізації влади відносно до себе, а й у її застосуванні до інших.

Отже, можливо визначити наскрізні риси, що характеризують перший фактор: самостійність (автономність); прагнення власної досконалості, досягнень; орієнтація на результат, на власні бажання; авторитарність; внутрішнє та зовнішнє керування. Охарактеризувавши перший фактор якісно, структурно, слід також піддати його функціональному аналізу, тобто визначити функцію, якій служить таке поєднання змінних у загальній структурно-функціональній організації саморозвитку, проінтерпретувати його як компонент саморозвитку. Слід взяти до уваги положення системного підходу: «Система як ціле синтезує (об'єднує і узагальнює) властивості частин та елементів, у результаті чого вона має властивості більш високого рівня організації, які у взаємодії з іншими системами можуть поставати як її функції» [4]. Власне такою функцією, на наш погляд, і є саморегуляція як здатність та процес самостійного, незалежного управління власним розвитком, визначення його мети та засобів заради особистих досягнень, самовдосконалення. Тому перший фактор, розглянутий як компонент саморозвитку особистості і отримав назву «саморегуляція».

Другий фактор – біполярний, за своїм сенсом – протилежний першому. Якщо для першого фактору автономія та самостійність – ключові позитивні змінні, у другому вони отримують негативне навантаження. Позитивний полюс другого фактору утворюють змінні: цінність доброти, цінність конформності, альтруїстичний реальний, дружелюбний реальний, гармонійність особистості, цінність традиції, цінність універсалізму, позитивні відносини. Негативний – підозрілий реальний, агресивний реальний, підозрілий ідеальний, егоїстичний ідеальний та реальний, самостійність. Тобто зміст другого фактору утворюють змінні, які вказують на орієнтацію суб'єкта у саморозвитку не на власні досягнення та самовдосконалення, що властиво першому фактору, а на побудову позитивних відносин з іншими, піклування про інтереси близьких (доброта) та й загалом усіх (універсалізм) людей, співпрацю (дружелюбний реальний). Фактор відображається також у відповідальності, співчутливості, схильності

допомагати іншим (альтруїстичний реальний). Зважаючи на культурно-історичну та екзистенційно-гуманістичну традицію, яка підкреслює роль міжособистісних відносин, спілкування у саморозвитку особистості, другий фактор назвемо взаєморозвитком, проінтерпретувавши його як здатність особистості та процес, при якому вона розвивається у взаємовідносинах з іншими людьми, піклуючись про їх благополуччя.

Третій фактор утворено досить різнорідними типами міжособистісних відносин: альтруїстичним ідеальним, дружельюбним ідеальним, залежним ідеальним, авторитарним ідеальним, агресивним ідеальним, ідеальним, що підкорюється, егоїстичним ідеальним. Але всі вони мають одну спільну рису, яка і дозволяє визначити зміст цього фактору, вони відносяться до ідеального, тобто бажаного способу побудови міжособистісних відносин. На правомочність такого узагальнення вказує також негативний полюс цього фактору, утворений змінною «розходження реального та ідеального типів відносин». Адже чим більше це розходження, тим більш далеко суб'єкт від бажаного типу побудови поведінки та контактів у соціумі. Отже, третій фактор може отримати назву «ідеальне Я», яке виконує функції мотивації та спрямування саморозвитку особистості. Суперечливість цієї сукупності змінних (наприклад, одночасна представленість дружельюбних та агресивних, залежних та авторитарних, альтруїстичних та егоїстичних рис), на наш погляд, є важливою характеристикою ідеального Я. Адже останнє задається суспільством, яке нерідко висуває суперечливі вимоги до окремих індивідів. У той же час суперечність між реальним та ідеальним Я розглядається (Д.Б. Ельконін, М.О. Щукіна та ін.) як рушійна сила саморозвитку особистості, що і дозволяє нам визначати мотивацію у якості функції цього утворення.

До четвертого фактору входять риси особистості, що самоактуалізується (внутрішня підтримка, самоприйняття, самоповага, компетентність у часі, спонтанність, гнучкість поведінки, контактність, цінності, сенситивність до себе, прийняття агресії), шкала самовираження з тесту самодетермінації, баланс афекту з тесту психологічного благополуччя та емоційне забарвлення вибору з тесту суб'єктивної якості вибору. Загалом слід надати даному фактору інтерпретацію як здатність людини до втілення власного потенціалу, коли вона відчуває, що те, що вона робить, відповідає її цінностям, бажанням та потребам. Важливим також виявляється те, що до четвертого фактору ввійшли емоційні ха-

рактеристики: радісного та легкого здійснення особистісно значущого вибору, загального позитивного ставлення до свого життя та самого себе. Негативний полюс фактору відображує змінна балансу афекту. Чим вищий показник за нею, тим більше невдоволена особистість тим, як будується її життя. Чим він менший, тим більше вона відчуває відповідність зовнішнього існування власному внутрішньому світові. Таким чином, четвертий фактор отримує назву «самовираження» та розглядається як здатність та процес втілення потенціалу людини, відображення її цінностей, бажань та потреб у власному житті.

Підсумуємо: за допомогою факторного аналізу було отримано чотири фактори, які можуть бути розглянуті як компоненти структурно-функціональної організації саморозвитку особистості, адже з одного боку вони являють собою змістовні латентні утворення, а з іншого – системний підхід вважає виникнення будь-якої сукупності детермінованим тією функцією, заради якої таке утворення виникає. Отже, компоненти саморозвитку особистості такі: саморегуляція як особистісна здатність і процес самостійного, незалежного управління власним розвитком, визначення його мети та засобів заради особистих досягнень, самовдосконалення; взаєморозвиток, при якому особистість розвивається у взаємовідносинах з іншими людьми, піклуючись про їх благополуччя; ідеальне Я, яке інтегрує бажані риси (способи спілкування та поведінки) особистості у соціумі та виконує функції мотивації і спрямування розвитку; самовираження – втілення потенціалу людини, відображення її цінностей, потреб та бажань у власному житті. Якщо співвіднести отримані фактори з загальноприйнятою класифікацією психічних явищ, то можна вказати, що саморегуляція являє собою когнітивно-вольовий компонент саморозвитку особистості, взаєморозвиток – комунікативний, ідеальне Я – мотиваційний, а самовираження – афективний. Хоча таке співвідношення і можливе, воно може спростувати реальну структуру.

3) Підсистеми саморозвитку особистості.

Наявність статистично достовірних кореляцій між факторами: позитивної – між першим та четвертим ($p \leq 0,01$), негативної – між другим та четвертим ($p \leq 0,05$), дозволяє здійснити факторний аналіз оцінок, отриманих за визначеними компонентами, тобто перейти від первинних факторів до вторинних, від визначення компонентів саморозвитку особистості до визначення його більш загальних підсистем.

Для визначення підсистем структурно-функціональної організації саморозвитку особистості було використано факторний аналіз за методом Головних компонент з ортогональним обертанням Varimax. До аналізу були включені первинні фактори.

До першого фактору входять компоненти саморозвитку: самовираження та саморегуляція. До другого – взаєморозвиток та ідеальне Я. Якщо співвіднести обидва фактора, то перше, що слід відмітити, – це їх різну спрямованість у структурі саморозвитку особистості. Перший фактор поєднав компоненти з індивідуальною орієнтацією: самовираження як втілення власного потенціалу та саморегуляцію як незалежне управління власним розвитком заради особистих досягнень та самовдосконалення. Другий фактор утворений компонентами із соціальною орієнтацією: взаєморозвитком з властивим йому прагненням побудови позитивних відносин, піклування про інтереси інших, та ідеальним Я, яке поєднує у собі бажані способи поведінки і спілкування суб'єкта в соціумі. Отже, перший фактор отримав назву прогресії або прогресивної підсистеми саморозвитку особистості. За основу у назві цього фактору було взято слово прогрес, яке у перекладі з латинської означає «рух вперед, до успіху». У такому сенсі, як спрямування особистості у власному розвитку на індивідуальний успіх, і будемо трактувати прогресію. Другий фактор – інтергресія. У побудові назви знову ж таки використано латинський префікс «inter», який перекладається як «між, взаємо, серед», та корінь «gressus» – хід, рух. Отже, на відміну від прогресії, з її спрямуванням на індивідуальний успіх, інтергресія інтерпретується як спрямування особистості у власному розвитку на взаєморозвиток, співпрацю, врахування не тільки власних інтересів але й інтересів інших людей, побудову з ними якісних міжособистісних відносин.

Якщо прогресії більш властива прагматична орієнтація, тобто розвиток людини вимірюється конкретними результатами, досягненнями, вигодами, інтергресія постає як етичний вимір саморозвитку, коли людина співвідносить власні дії з інтересами та діями інших людей, спрямовуючись не лише на власний, але й на суспільний успіх. У факторі інтергресії втілюється, мабуть, те, що намагається висловити у власній, на перший погляд, парадоксальній концепції саморозвитку, М. Арделът [7, с. 221–222], зазначаючи, що саморозвиток відбувається лише через самовідданість, заспокоєння Его, коли людина відчуває себе частиною чогось більшого.

Отриману структуру підсистем саморозвитку особистості можна порівняти також з введеними Т. Сінгелісом поняттями незалежного та взаємозалежного самоконструювання. У першому відображається розуміння індивідом власної самості як незалежної від інших, окремої, унікальної, що загалом властиво для західних культур, у другому робиться акцент на розумінні себе як пов'язаного з іншими, такого, що знаходиться у відносинах, являє собою частину більш загальної цілісності – характерно для незахідних культур [8, с. 580]. Хоча для кращого розуміння підсистем прогресії та інтергресії проведення паралелі з незалежним та залежним самоконструюванням є корисним, слід пам'ятати, що вони не є тотожними, адже самоконструювання являє собою повністю інтерпретативний процес, відображає те, як розуміє та визначає себе людина, а саморозвиток включає до себе не тільки інтерпретативні елементи (в тому числі і самоконструювання, інтерпретацію ситуації, інших людей, світу), але й поведінкові, втілюючись у реальній предметній діяльності людини.

Отже, виокремлено дві підсистеми саморозвитку особистості: прогресивну та інтергресивну. Ці підсистеми є різноспрямованими, що відкриває суперечливий характер саморозвитку особистості. У той же час цілісність саморозвитку може бути забезпечена лише єдністю, співіснуванням виділених підсистем. Але вихідна суперечність, що знаходиться в основі саморозвитку особистості, – це суперечність між індивідуальним та соціальним, продовжує існувати. Власне, наявність такої вихідної суперечності і підіймає з особливою гостротою необхідність акту вибору як одиниці психологічного аналізу саморозвитку. Простежимо долю вибору за рівнями. Особистості постійно доводиться обирати між власними інтересами та суспільними, погоджувати їх між собою, визначати орієнтацію розвитку – на системному рівні, рівні цілісності саморозвитку особистості. Їй доводиться обирати напрямки власного розвитку з їх великого розмаїття усередині прогресивної підсистеми, обирати стосунки, які слід будувати, людей, з якими слід спілкуватися, соціальні групи, до яких слід входити усередині інтергресивної підсистеми, – все це на рівні підсистем саморозвитку особистості. Обирати сфери самовираження, цілі та засоби саморегуляції саморозвитку, способи спілкування, риси власного ідеального Я, яким необхідно слідувати – на рівні окремих компонентів саморозвитку. Тобто акт вибору як одини-

ця психологічного аналізу саморозвитку особистості пронизує усю його системну організацію, зберігаючи властивості цілого на її найнижчих рівнях.

Загальну структурно-функціональну організацію саморозвитку з її підсистемами, компонентами та елементами представлено на рис. 1.

У переліках окремих елементів останні клітинки заповнені крапками, оскільки, з одного боку, для деяких компонентів неможливо вказати перелік усіх утворюючих їх змінних, це буде занадто неекономічним для розуміння загальної моделі, а з іншого боку, вважаємо, що склад елементів може змінюватись як у залежності від індивідуальних особливостей саморозвитку особистості, так і під впливом того завдання, яке дана система вирішує у певних ситуативних умовах.

Висновки та перспективи. З наведеного вище можна зробити такі висновки та визначити такі перспективи подальшого дослідження.

1) Структурно-функціональна організація саморозвитку особистості утворюється двома підсистемами: прогресивною, в якій відображується спрямування розвитку особистості на індивідуальний успіх, та інтергресивною – на взаєморозвиток, співпрацю, врахування не тільки власних інтересів але й інтересів інших людей, побудову з ними якісних міжособистісних відносин.

2) До прогресивної підсистеми входять компоненти: самовираження – втілення потенціалу людини, відображення її цінностей, потреб та бажань у власному житті; саморегуляція – самостійне, незалежне управління власним розвитком, визначення його мети та засобів заради особистих

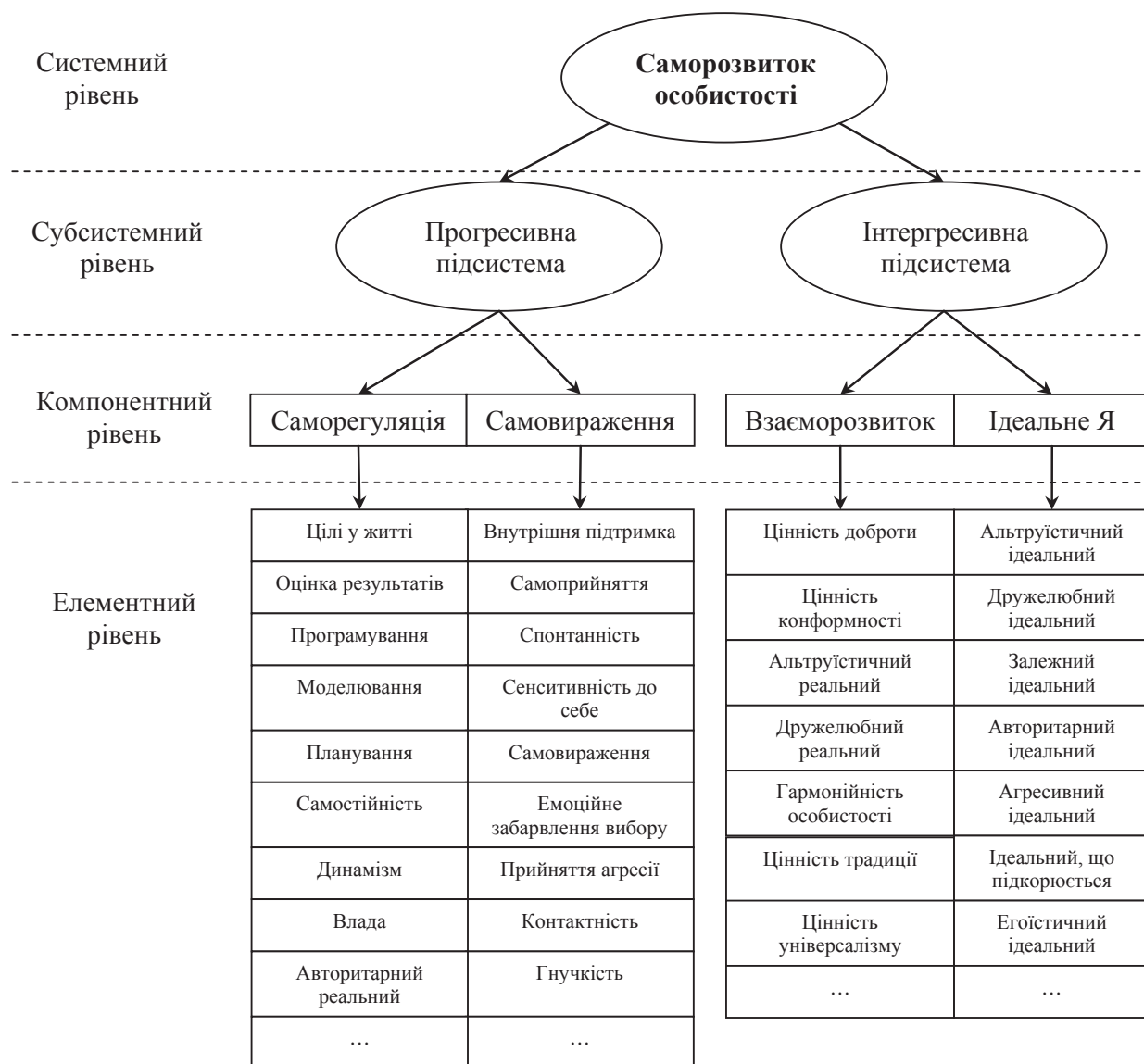

Рис. 1. Структурно-функціональна організація саморозвитку особистості

досягнень, самовдосконалення. До інтегративної підсистеми входять: взаєморозвиток, при якому особистість розвивається у взаємовідносинах з іншими людьми, піклуючись про їх благополуччя; ідеальне Я, яке інтегрує бажані риси (способи спілкування та поведінки) особистості у соціумі та виконує функції мотивації і спрямування розвитку.

Перспективи подальших досліджень полягають у визначенні особливостей структурно-функціональної організації саморозвитку особистості на різних етапах життєвого шляху.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с.
2. Кузікова С.Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці / С.Б. Кузікова. – Суми : Вид-во «МакДен», 2012. – 410 с.
3. Личность в современном мире: от стратегии выживания к стратегии жизнестроительства / под ред. Е.И. Яцуты. – Кемерово : ИПК «Графика», 2002. – 287 с.
4. Никандров В.В. Экспериментальная психология / В.В. Никандров. – СПб. : Издательство «Речь», 2003. – 480 с.
5. Попов Л.М. Добро и зло в этической психологии личности / Л.М. Попов, О.Ю. Голубева, П.Н. Устин. – М. : Институт психологии РАН, 2008. – 240 с.
6. Щукина М.А. Психология саморазвития личности: субъектный подход : дисс. ... докт. психол. наук : спец. 19.00.13 «Психология развития, акмеология» / М.А. Щукина ; Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб, 2015. – 355 с.
7. Ardel M. Self-development through selflessness: The paradoxical process of growing wiser / M. Ardel // In H. A. Wayment, J. J. Bauer (Eds.), Transcending self-interest: Psychological explorations of the quiet ego. – Washington : American Psychological Association. – P. 221–233.
8. Singelis T. The measurement of independent and interdependent self-construals / T. Singelis // Personality and social psychology bulletin. – 1994 – № 5. – P. 580–591.